

SZEMLE

Jury, David: Mi a tipográfia? Ford.: GEBULA Judit, KOVÁCS Balázs. Bp. 2007. Scolar Kiadó, 256 l.

A tipográfia, a nyomtatott szövegekhez kapcsolódó mesterségek egyike nem is oly régen csak a beavatottak és elhivatottak szűk körének tudása volt. A tipográfusok mintegy a szerző és a nyomda közötti kapcsolatot teremtették meg, legalábbis az igényes kiadványok esetében. Ezek nem kizárólag csak bibliofil munkák lehetnek; egy tömegmunka kiadója is képviselheti az igényességet, és fordítva: a rendelkezésre álló sok pénz önmagában nem biztosítja az izlées kiadványt. Az a szakember tehát, akinek tudása és tapasztalata elősegítette, sőt biztosította a kis és nagy példányszámú nyomtatványok megjelenítésének színvonalát, fontos, elsősorban a gyakorlatban kamatoztatható tudással rendelkező.

A digitális technológia megjelenése és elterjedése azonban ezen a téren is átalakította a korábbi viszonyokat: a szakmabeli tipográfusok munkái mellett megteremtette az egyéb felhasználók hétköznapi tipográfiáját. Ez egyfelől a személyes lehetőségek bővülését jelenti, másfelől azonban számtalan probléma forrása is egyben. Napjainkban egyáltalán nem számít különlegességnek, hogy egy írásos megjelenéshez kapcsolódó mű első, az alapvető formázási feladatokat ellátó tipográfusa maga a szerző, pontosabban a szövegrögzítő; sőt ma már inkább az számít fehér hollónak, aki, értelmiségi feladatot, munkakört ellátva legalább alapfokon nem képes kezelni az elsősorban a számítógépekhez kötődő szöveg- (és kép-)rögzítésre szolgáló programokat. Mindez

a számítógépes és digitális technológia visszafordíthatatlan fejlődésének – és a kiadói költségcsökkentésnek – köszönhető, ami egyfelől kikényszeríti a tipográfiai ismeretek általános alkalmazásának lehetőségét és szükségességét, másfelől konkurenciát állít a hivatásos tipográfusok elé. Természetesen szó sincs arról, hogy a szakmáját hosszabb idő alatt elsajátító, tudását jelentős és változatos kiadványokkal bizonyító tipográfusok jelentősége elhalványulna; a profizmus, a minőségi munka nem helyettesíthető semmivel. Ugyanakkor nyilvánvalóan szükséges valamilyen segítséget adni azoknak is, aki mintegy kényszerből kezdik meg a szövegrögzítés formuláival való ismerkedést. Az úgynevezett hétköznapi tipográfusok számára kíván tehát legfőképp segítséget nyújtani e kötet, nem annyira gyakorlati szabályok lefektetésével és kanonizálásával, mint inkább szemléletformálással. Tárgyalásmódjában és képi megoldásaiban különbözve a Magyarországon is közismert kontinentális tanító- és oktatókönyvektől, inkább az angolszász, ezen belül különösen az egyesült államokbeli szokásokhoz igazodva. A gyakorlati segítség és a szemléletformálás együttes jelenléte figyelhető meg e kiadványban: a bemutatás kap fontosabb szerepet, a didaxis rovására. Következik e tárgyalásmód abból a tényből is, hogy e munka egy modern formatervezéssel foglalkozó sorozat része. A historizálás eluralkodásának hiánya kimondottan erény, sajnos a stílus azonban néha éppen ebből az alapfelfogásból következően némiképp laza és túlbeszélő.

A szerző az errefelé kissé szokatlan megközelítés mellett anyagát is hasonló módon rendezte: három nagyobb részre osztja, s ezeknek a „Hát-

tér”, „Anatómia” és „Portfóliók” címet adja. (Befejezésül „Etcetera” címen ad irodalomjegyzéket, szómagyarázatokat, köszönetnyilvánítást stb. – ez sem bevett megoldás.) Alapvető elgondolásának megfelelően kötetét bőségesen, a szöveggel egyenrangú fontosságú illusztrációkkal látja el.

A „Háttér” főcím alatt összefogott fejezetek összekötik a tipográfia és a kommunikáció fogalmát; mindkettőt kibővíti és részben átértelmezik. Az esztétikus kiadványok előállításának tudománya anyaghordozójában és funkciójában manapság egyaránt kibővül, a papír mellé lép gyakorlatilag minden felület, amely betűket, írásjeleket és ábrákat képes hordozni, az üzenet pedig a szép- és szakirodalmon, valamint a művészeteken túl a reklámon át a legkülönbözőbb üzemi, irodai, gazdasági, politikai, kulturális és számtalan egyéb interperszonális kapcsolat tartalmát közvetítheti. Ez a felfogás kimondottan látókörbővítő, megcélözva az amatőr tipográfusokat. Az általános bevezetés a látvány ritmusával, a betű megjelenítésének fontosságával kezdődik: mindkettő az információátadás segítője. A tipográfiai elemek azonban nem ezek: betűcsaládok, diagramok, táblázatok, illusztrációk gazdagítják számukat, megjelenésükre pedig a nyomtatás technikája, a papír minősége, a tipográfus tudása és tapasztalata van legnagyobb hatással; ezek eredményezik együtt azt a látványt, amit a nyomtatvány vagy a bármilyen más módon előállított szöveg a járulékos elemek és illusztrációk segítségével megjelenít. Az előállítást és a befogadást természetesen módosít(hat)ják a társadalmi szokások, illetve a hogyan olvasunk és a miért nem olvasunk kérdése. David Jury szabályozottság és szabálytalanság, beszéd és írás, olvasás és tipográfia, írás és tipográfia, konvenció és változás, hitelesség és hagyomány kapcsolatát vizsgálva, fogalommagyarázatok és kapcsolatrendszer bemutatásán keresztül jut el a saját magyarázataiig. A mindenki számára elengedhetetlen tipográfiai alapelemek: a fix és alapvető karakterek, a különféle betűkészletek, a vonalvastagság, a kurzív betűk dőlésszöge, valamint a betűköz, amelyeket a hivatásosoknál kiegészít a betűtervezés szabadsága és megkötöttsége, illetve a tipográfusi munka értelmi és érzelmi összetevői.

A könyvtervezés mindig a befogadóért van – és csak másodsorban a szerző munkája miatt –, ennek következtében betűtervezés közben figyelembe kell venni az olvasástechnikai hatásokat is. Magyar olvasó számára érdekes lehet szembe-sülni az angolszász írástanítás tipográfiai szempontú kritikájával, s a változás hajtóerőként való definiálásával: „A felesleg termelése fontos eleme a választás szabadságát hirdető társadalomnak.” Vajon napjainkban, gazdasági válságok fenyegette világunkban milyen fénye van a fenti megállapításnak? Ebben az első harmadban található még egy rövid történeti áttekintés, amely a kéz-írást és a nyomtatást, az írás- és nyomtatástörténetet összegzi vázlatosan, néhány, feltételezhetően irritáló megjegyzés kíséretében, például: „a sorkizárt szedést egyre kevésbé tekinthetjük formálisnak”. Szó esik a nyomdai kézikönyvek, a saját szabványok szerepéről, a társadalmi vonatkozásokról és minősítésekről, végül a legújabb jelenségről, a hipermediáról is. Az egybevetések, az összehasonlítások mind az aktív, alkotó könyvtervezést sugalmazzák az egyszerű, reprodukív tipográfiával szemben, anélkül hogy a szerző bárkit a céhbe tartozás felé irányítana.

Az „Anatómia” főcímet viselő második rész fejezetei egy képzeletbeli tipográfiai enciklopédiában is helyet kaphatnának. A szerző úgy látja, hogy a tipográfia demokratizálódása az elmélet és a gyakorlat ellentmondásos kapcsolatát eredményezte, amit a vizuális kultúra fejlesztésével lehetne kiküszöbölni. Ezért vonja be a szemiotikát, a nyelvészetet, a retorikát és a szemantikát mint társtudományokat, amelyek segítséget nyújthatnak a felismerhetőség, az olvashatóság és a helyesírás útvesztőiben. Megállapításait itt is rövid, frappáns kommentárokkal kíséri. Az ábécék részelemeinek – betűk, írásjelek, számjegyek, térközök – ismertetését követően megjegyzi: „a tipográfia részben a térközök beosztásáról szól”. Miután összefoglalja a lineáris szöveget alkotó elemeket, a sorkizárt tördelést ismét szembeállítja a tudatos sortöréssel. Szerinte ugyanis a szavak közötti egyenletes szóköz megtartása sokkal fontosabb, mint magának a bekezdésnek az arányos beosztása, mivel a sorvégek közötti közböcs a jelentés szempontjából, míg az elválasztás

maga is tipográfiai elemként alkalmazható. Ezt az elvet balra zárt bekezdéseivel egyébként maga a könyv is alkalmazza.

A magyar nyelven elérhető, eredeti vagy fordított tipográfiai irodalom lehetővé teszi, hogy a nem szakmaszerű alkalmazók is megfelelő ismereteket szerezhessenek, amelyeket a szöveg-előállítás alapvető problémáinak megoldásában felhasználhatnak. Ugyanakkor kevés olyan, anyagát szabálytalanul, ám igen szuggesztíven tárgyaló munka van, mint David Jury könyve. Ráadásul mindezt erősíti maga a tipográfia, amely a sokkoló címdaltól a számtalan ötletet adó „Portfólió”-ig terjed. Nem egyszerűen egy sokadik munka került a harmonikus kiadványokra érzékeny olvasók elé, hanem egy kimondottan használatra koncentráló, ötletekkel és példákkal ellátott, érdekes olvasmány.

BUDA ATTILA

Tanner, Marcus: *The Raven King, Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library*. New Haven–London, 2008. Yale University Press, XX + 265 l.*

Különös, a maga nemében egyedülálló mű született a Corvináról. Marcus Tanner horvát származású amerikai újságíró, a *The Independence* napilap egykori balkáni tudósítója, egyben történeti tárgyú sikerkönyvek szerzője legújabb műve tárgyául a Corvina Könyvtár történetét választotta. Kétség nem férhet hozzá, hogy a témaválasztásban Tanner elsődleges szempontja az volt, hogy az írásműből majdan eladható sztori kerekedjék. Olyan tárgyat kellett tehát választania, amely ezen „átdolgozásra” alkalmasnak tűnt. Rendkívül érdekes volt olvasni: a Corvina története bizony ilyen.

Izgalmas, sodró lendületű olvasmány lett a végeredmény, mesteri hangulatkeltéssel, az egyes szereplők kerek jellemábrázolásaival. A stílus érzékeltetésére álljon itt a mű legelső mondata:

* A recenzió a „Corvina Graeca” nevű (K 75 693) OTKA program keretében és támogatásával készült.

„It was the fig that killed him.” Azaz „a füge volt, ami megölte őt”. Tudniillik a királyt. A mese a továbbiakban igen plasztikusan, regényes homogenitással árad. A probléma csupán annyi, hogy a szerző a történeti adatok hiánya keltette lukakat saját fantáziája segítségével pótolta ki. De talán még ez sem volna baj, hiszen miért is ne születne egy jó bestseller ebből a sztoriból, ha a mű nem a Yale University Press nyomdagépei alól került volna ki, és – lévén impozáns bibliográfiával, mutatóval, kódexlistával ellátva – nem kerülne végül az amerikai és más „idegen nyelvű” egyetemek polcaira mint up to date szakirodalom a témában. Az egyébként valóban olvasmányos, óriási adatmennyiséget mozgató írás tehát elsősorban amiatt szolgál rá a kritikára, hogy szakkönyvként kívánja pozicionálni magát.

Az előszóban a megírás legfőbb okaként maga a szerző is azt a körülményt hozza fel, hogy az angol nyelvű világ igencsak híjával van a Mátyásról és híres könyvtáráról szóló olvasnivalónak, különösképpen pedig az olyan könyveknek, amelyek a könyvtár bemutatását összekapcsolják a nagy király személyiségével és viselt dolgaival. Az ötlet maga üdvözlendő, hiszen valóban nem született még mű a Corvináról ilyesfajta célkitűzés jegyében. Attól a szerzőtől azonban, aki ilyesmire vállalkozik, különös precizitás és történeti hűség követeltetik meg, hiszen – a tényanyag csekélyisége folytán – igen nagy a melléfogás veszélye. Más kérdés persze, ha az alkotó eleve belenyugszik abba, hogy műve jórészt a valóság és a fikció határán fog mozogni; akkor azonban teljesen másként kell a leendő írásmű műfaját meghatározni.

A mű – címével ellentétben – nem igazán a könyvtárról szól. A Corvina valójában a szöveg kohéziójának vezérfonala, ürügy arra, hogy a szerző teljes képet adhasson Hunyadi Mátyás idejéről. Tanner a könyvtárat érdemileg az első két fejezetben „elintézi”, azt követően a történeti szála koncentrálni, amely érezhetően jóval fontosabb volt számára. Az utolsó fejezetek egyikében aztán ismét visszatér a Corvina történetéhez, de ekkor is elsősorban azt kívánja bemutatni, hogy a fennmaradt corvin-kódexek felkutatására, visz-

szaszerezésre irányuló törekvések miként illeszkedtek a 19. század politikai célkitűzéseire. A köztes fejezetekben csupán „elővesz” egy-egy, a témához éppen illő corvinát, kétségkívül igen ügyes írói fogásként.

A figyelmes olvasóban még az a gyanú is fölébred, hogy a munkában az ürügyül használt témák szerkezete valójában kettős: a Corvina története jól csengő hívószó Mátyás uralkodásának bemutatásához, ez utóbbi pedig tér- és időbeli összetettsége, történeti, földrajzi és politikai vonatkozásai miatt kiváló terep ahhoz, hogy a szerző „bedobja” a 19. és 20. századi magyar történelem inkriminált momentumait, a magyar–román viszonyt, Magyarország területi megcsonkításának epizódjait, végső soron pedig pellengérré állítsa az általa egyöntetűen sötét színben feltüntetett magyar nacionalizmus valamennyi megnyilvánulását a 19. századtól napjainkig. A szerző további rejtett célja, hogy valamiképpen a jelen vagy a közelmúlt politikai helyzetéről beszéljen, és párhuzamba állítsa Mátyás korának ellentmondásokkal terhes, átalakulóban lévő Európáját a kontinens mai viszonyival. Tanner tehát mindenképpen modernizálni, aktualizálni akar, amely szándéknak a műben lecsapódó következményei természetesen borítékolhatók.

A könyv tizenegy fejezetre oszlik, amelyek pusztán irányadó jellegűek, hozzávetőlegesen szólnak csupán arról, amit címük sugall. A „cselekmény” valójában kronologikus rendben halad, egy-egy fejezet fő tárgya egyszerűen támpont a szabad (és merész) asszociációkhoz. Borzongató és gyönyörködtető izgalmak tárházában vagyunk! A korai évekről szóló fejezetben Visegrád leírása kapcsán így kapnak helyet Drakula gróf viselt dolgai. A fő tárgyról azonban alig tudunk meg valamit, mint például Beatrixról és Ugoletról a róluk szóló fejezetekben. Gyönyörködhetünk azonban annak az ünnepi lakomának az élvezetes leírásában, amellyel Beatrix nővére, Leonora d’Este fogadta Magyarországra felé tartó hűgát Ferrarában.

Az alábbiakban a műnek csupán a Corvináról szóló részeit vizsgáljuk meg kissé behatóbban; a könyv nagyobbik hányadát a történészek fel-

adata volna elemzés alá vonni. Sommásan elmondhatjuk, hogy amit Tanner a könyvtárról leír, igaz is meg nem is. A Corvina kutatásának egyik jellegzetessége, egyben pedig fő problémája, hogy nagyon kevés tényanyaggal dolgozik: a könyvtár történetében nagyon kevés a biztos támpont, következésképpen rendkívül nehéz valóban helytálló megállapításokat tenni. Számos esetben a kutatónak is igen nehéz elkerülnie a csapdát: abbéli szándékában, hogy egyáltalán mondhasson, megfogalmazhasson valamit, akaratlanul is csúsztatást követhet el, elferdítheti a valóságot. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kutatás az egyes kódexek mélyreható, komplex vizsgálatán keresztül haladhat tovább, belőlük bontakozhat ki a könyvtárnak egyfajta mélyebb, valóságosabb kohéziója, ami adott esetben túlmutathat mai ismereteinken. Tanner az előszóban maga is leszögezi, hogy nem lévén szakember, nem kíván semmit sem hozzátenni a kutatási eredményekhez, így csak az eddigieket fogja felhasználni. Ez teljesen rendben is volna, ha írói szándéka és műve hangvétele nem követelné meg a csekélyke tényanyag feldúsítását, ami minduntalan csúsztatásokra kényszeríti.

Az első fejezetben (*Deep inside the palace*) Tanner elsősorban a Corvina állományát kívánja bemutatni, adaptálva azt a kor kulturális normáihoz, valamint a király gyűjtési szokásaihoz. A korai évekről, azaz Mátyás uralkodásának első két évtizedéről szólva azt a megállapítást teszi, hogy a gyűjtés akkoriban mindvégig úgy történt, hogy az uralkodó egyszerűen csak elfogadta a kéréstül hozzá áramló, neki ajánlott műveket, amelyek jórészt őt dicsőítették (3). Ez az állítás részben igaz, hiszen valóban ismerünk olyan munkákat, amelyeket ebben a korai időszakban Mátyásnak dedikáltak; erre példa Andreas Pannonius *Libellus de regis virtutibus* című írása (hiteles corvina, Róma, BAV, cod. Vat. Lat. 3186) és Lodovico Carbone Mátyást dicsőítő dialógusa (Bp. MTA Könyvtára, K 397), egyfelől azonban az így beérkező művek száma nem volt még olyan jelentős, másfelől pedig ez a „gyűjtési forma” koránt sem merítette ki a korai évek könyvbeszerzési módozatait. Hiszen a fennmaradt corvinaállományban a kódexek jelentős része ebből

az időszakból származik – különös tekintettel a fehér indafonatos díszítéssel ellátott kéziratokra –, és ezeknek csupán a töredéke eredeztethető Vitéz János könyvtárából. Az utóbbi évek kutatásai, amelyeket főként a 2008-as Reneszánsz Év ösztönzött, azt sejtetik, hogy Vitéz Jánosnak valószínűleg nagyobb volt a szerepe a királyi könyvtár korai fejlesztésében, mint ahogyan azt korábban vélték. Az állomány korai rétegének összetétele mögött mintha Vitéz saját könyvgyűjtési elvei, szempontjai sejlenének föl. A korai királyi bibliotéka leginkább induló humanista könyvtárra hasonlít, amely valóban a korabeli kánonnak megfelelően, a teljesség igényével próbálta felsorakoztatni az antik szerzők, a keresztény egyházatyák és mérvadó középkori teológusok munkáit. Ehhez képest a könyvtár későbbi, egyöntetűen „felfutónak” tekintett időszakában (1476-ot követően, egészen a 80-as évek második feléig) a gyűjtés jóval esetlegesebbnek tűnik, és majd Mátyás halála közeledtével válik ismét rendszeressé, amikor Bartolomeo della Fonte 1489-ben Mátyás szolgálatába áll, Budára jön, és megkezdí a szisztematikus gyarapítást. (Legfontosabb feladata, hogy listát állítson össze a hiányzó és lemásolandó művekről.)

A szerző egyik legfőbb törekvése, hogy Mátyástól elvitasson mindenféle mélyebb vallásos meggyőződést és érzületet, ezért kapva kap a szakirodalom bizonyos megállapításain, és kijelenti, hogy a király „határozottan előnyben részesítette a világi műveket a vallásos tartalmúakkal szemben”. „Valóban – folytatja – ha nem számítjuk a liturgikus segédkönyveket, a bibliákat, evangéliumos könyveket, misekönyveket és breviáriumokat, amelyek minden esetben a palotakápolna saját könyvtárához tartoztak, nem túl sok olyan könyv marad, mint a melki apátságban őrzött imádságoskönyv, amely kegyességi munkának tekinthető” (7). Kijelentése számos szempontból problematikus. Eleve nem derül ki, hogy egészen pontosan mit is ért „vallásos tartalmú” műveken. Ha szó szerint vesszük a kifejezést, azaz általában a „vallásos tartalmú” művekre vonatkoztatjuk, akkor a megállapítás egészen egyszerűen téves, hiszen a világi tárgyú munkák számbeli túlsúlya a Corvinában egyáltalán

nem szignifikáns a „vallásos tartalmúakkal” szemben, tekintve, hogy az egyházatyák művei és más teológiai jellegű írárok – a kódexekbe foglalt művek számát tekintve – mintegy a felét teszik ki a fennmaradt állománynak. Ha pedig a vallásos tartalom alatt valójában kegyességi irodalmat ért, méghozzá a magánajátosság körébe tartozó műveket, akkor megállapítása inadekvát a tárgyban. Kissé hasonló megközelítést mutat, mintha a távoli jövőben valaki egy 20. század végi könyvtárban csupán egyetlen szakácskönyvet találna, az agyonforgatott *Horváth Ilonát* (a 20. század második felének legnépszerűbb szakácskönyve Magyarországon, 1955 óta számos kiadása volt), és abból azt a következtetést vonná le, hogy egykori tulajdonosa nem szeretett főzni. A magánajátosságot segítő művek, imakönyvek, psalteriumok közül egy-egy természetesen bekerülhetett – mint ahogy be is került – a királyi könyvtárba. Különösen az ajándékba kapott díszköteteket kaphattak helyet a reprezentatív gyűjteményben, mint például a Beatrix-psalterium (Wolfenbüttel, HAB, Cod. Guelf. 39 Aug. 4°) és az erlangeni Biblia (Erlangen, Universitätsbibliothek, Ms. 6.). A dolog jellegéből fakadóan azonban ez a könyvcsoport alapvetően másfajta praxist és célokat szolgált, mint egy, az akkori tudás teljességét összegyűjteni és felmutatni kívánó uralkodói-humanista könyvtár, következésképpen nem is ott kell keresnünk a helyét. Erre Tanner valójában maga is rámutat, amikor a liturgikus segédkönyvek kapcsán azt írja, hogy azokat a palotakápolnában, nem pedig a könyvtárban helyezték el. (A kérdés természetesen ez esetben is bonyolultabb, a „minden esetben” fordulat használata túlzás.) Emellett Tannernek szemmel láthatólag fogalma sincs az egyéni kegyesség gyakorlásának módjáról, amely az esetek többségében csupán néhány könyv tanulmányozására, rendszeres forgatására, elmélkedő olvasására korlátozódik. Elhibázott tehát olyasfajta kijelentést tenni, hogy Mátyás inkább gyűjtötte a világi tárgyú, mint a „vallásos tartalmú” műveket, és még inkább elhibázott ebből a tételből arra következtetni, hogy a magyar király nem volt különösebben vallásos, sőt mindehhez inkább cinikusan állt hozzá (Bevezetés, XVIII). Tanner voltaképpen önellentmon-

dásba bonyolódik, amikor hangsúlyozza, hogy Mátyás mennyire nem törődött a hit dolgaival, máshol pedig hozza a velencei követ jelentését, amely arról szól, hogy a király mindenkit túlszárnyalt vallásos buzgóságával. Történeti kutatások bizonyítják, hogy mindez nem csak szólam. Mátyás művének, személyiségének, uralkodói attitűdjeinek erőteljesen a magyar középkorban való gyökerezését egyre inkább hangsúlyozza a kutatás. Különösen igaz ez személyes vallásosságára, amely a források egybehangzó beszámolóí alapján rendkívül elmélyült volt, gyakorlása pedig napi rendszerességgel történt. (Érzékletes képet alkot erről Szovák Kornél „A király és az egyház – Mátyás személyes vallásossága” című tanulmányában (In: *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiáll. kat. Szerk.: FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Bp. 2008. BTM, 393–396). Tanner több szempontból is problematikussá megállapításához már csupán apró adalék, hogy az az imádságoskönyv, amelyet a szerző említ mint a király vallásosságának soványka példáját (Melk, Stiftsbibliothek 1845), a leginkább vitatott identitású corvinák közé tartozik. A címlapján található Aragóniai-címer alapján legfeljebb Beatrix királynéé lehetett, a király hitéletéről tehát semmiképpen sem árulkodhatott sem pro, sem contra. Ráadásul a possessor Beatrixszal való hagyományos azonosítása is igen gyenge lábakon áll. (Minderről legutóbb I. Pócs Dániel leírását: *Hunyadi Mátyás, a király i. m.* Kat. 5. 9, 261–262.)

Mivel a mű a teljesség igényével készült, és komplexitásra törekszik, a szerző a dolog jellegéből fakadóan természetesen nem kerülheti el az értékelés kényszerét, ami Mátyás személyiségét és uralkodásának jellegét, következményeit illeti. A bulvárjellegű szolgáló túlzások és torzítások azonban mindenütt szembeötlőek. A túlzóan dicsőítő szavakat rosszhiszemű megjegyzések váltják fel, melyek az uralkodót számító, hatalomvágyó gazemberként mutatják be, hangsúlyozva kétszínűségét. Ugyanakkor elhibázott próbálkozás megfosztani egy középkori/reneszánsz uralkodót minden nemzettudatától. Tanner Mátyást anakronisztikus módon haza és hit

nélküli kozmopolitaként kívánja ábrázolni, ebben látja a nagy király egyik legfőbb erényét. Az alábbi bekezdés ebből a szempontból egészen megdöbbentő: „Mátyás soha sem látta vlah származású nagyatyját, aki 1419 körül, a király születése előtt negyed századdal halt meg. De tudatában lehetett, hogy családja csupán nemrégiben csatlakozott a magyar „nemzethez”, amely akkoriban sokkal inkább a nemesi osztályt foglalta magába, az etnikai értelemben vett magyarságot kevésbé. Királyként sem tartozott a kasztudattal rendelkező mágnásokhoz, és kegyeiket sem kereste, járatlan lévén azok xenofób ösztöneiben és az irodalom iránti filiszteus közönyükben. Ez nem azt jelenti, hogy hiányzott volna belőle a patrióta büszkeség. Amikor azt mondta Beatrix testvérenek, Alfonzónak, hogy ő „jobban ismeri a magyarokat, mint bárki más”, abban valójában ez nyilvánult meg. Azonban valószínűtlen, hogy Mátyás valaha is különösebb, netalán kizárólagos lojalitást érzett volna a magyarság iránt. Felnőttként nem volt megelégedve a magyarok közösségével, nem beszélve az erdélyiekéről. Éppen ellenkezőleg, a külföldiek társaságát kereste, hiszen először cseh, majd olasz nőt vett feleségül, udvarát olaszokkal, németekkel, lengyelekkel, hadseregét románokkal, németekkel és csehekkel töltötte meg, a legfontosabb érsekséget pedig először egy horvátnak, majd egy németnek, végül pedig egy olasznak adományozta. (A kontextus azt sugallja, hogy az „Italian” itt valóban „olasz”-ként fordítandó. A szövegben közölt magyar nyelvű fordítások a recenzenstől származnak.) Még azt sem tudjuk biztosan, hogy melyik nyelven beszélt a legszívesebben és a legtöbbször.” (27) Az idézett rész önmagáért beszél. Tanner szemmel láthatólag egyáltalán nem ismeri a korabeli Közép-Európa vonatkozó sajátosságait, nem hallott a Hungarus-tudatról, amelynek megfelelően az ország lakóiban nem nyelvi és etnikai alapon, hanem az államhoz, a regnumhoz, a patriához, a közös hazához való tartozás okán formálódhatott ki a kollektív Hungarus-identitás. Klaniczay Tibor alapvető munkái óta ez a tétel csaknem közhelyként forog a kutatásban. Persze ahhoz, hogy történeti tárgyú könyvek szerzője legalábbis némi óvatossággal közelítsen meg egy ilyen kér-

dést, nem okvetlen feltétel a magyar szakirodalom ismerete.

Marcus Tanner alapötlete, hogy a Corvina felhasználásával színes, átfogó képet adjon Mátyás uralkodásáról, pozitívnak tekinthető. Csakúgy, mint az a mindvégig tapasztalható törekvése is, hogy Magyarország korabeli kulturális jelenségeit tágabb összefüggésekbe ágyazza, és folyamatos összehasonlításokat adjon. Művének legfontosabb erényei a komplexitásra való törekvés és a részletgazdagság (volnának). A szerző ugyanis megpróbál teljes képet adni a korról. A Corvina kapcsán plasztikusan mutatja be az itáliai kézirat-produkció világát, ritka, de annál érdekesebb adatokat is összegyűjtve, mint például a könyvkölcsönző cédulák jellemzői és Attavante firenzei miniátornak a portugál királlyal kötött munkaszerződése. A műnek további komoly erénye volna, hogy végigköveti a királyi könyvtár utóéletét is, foglalkozik a kutatástörténettel, a zárófejezetben pedig izgalmasan mutatja be az Isztambulban őrzött corvinák visszaszerzésére irányuló 19. századi törekvéseket. Mindent alá az azonban a végtelen pontatlanság, a tények önkényes tálalása, számos esetben pedig az alapvető tájékozatlanság. Ide kívánczok még egy utolsó példa. A szerző mintha hadilábon állna a Zsigmondot követő királyok sorrendjével, születési, uralkodási dátumaival. A várnai csatáról szólva ugyanis így fogalmaz: „A csata áldozatai között volt a király is, Zsigmond utóda, László [az angol szövegben Ladislas]. Ez hatalmi vákuumot eredményezett Magyarországon, mivel a megelőző király fia, Utószülött László [az eredetiben Ladislas the Posthumous] még anyja házában volt” [!]. (30) Tanner valószínűleg nem foglalkozott a két nevet elválasztó, egyetlen betűnyi különbséggel (László ~ Ladislas, Ulászló ~ Wladislas), vagy esetleg összekeverte őket, bár később helyesen alkalmazza a ‘Wladislas’ királynevet. Az évszámokhoz pedig csupán annyit, hogy a várnai csata 1444-ben zajlott, a későbbi V. László pedig 1440-ben született. Tannert tehát a legnagyobb elismerés illeti meg a hatalmas anyag összegyűjtéséért, és a legnagyobb elmarasztalás annak kezeléséért. Tévedései megbo-

csáthatatlanok, hiszen nagy horderejű kérdésekben ferdíti el végzetesen a valóságot.

A kötetet appendix, név- és tárgymutató, valamint válogatott irodalomjegyzék zárja. Ez utóbbiban természetesen nyoma sincs magyar nyelvű szakirodalomnak. Az appendix a fennmaradt corvinák listáját tartalmazza őrzőhelyek szerinti csoportosításban, azonban a kódexjelzetek nélkül, ami gyakorlatilag használhatatlanná teszi a jegyzéket. A fentiek mellett eltörpül, hogy a szerző tökéletesen mellőzi a magyar ékezetes betűket, sokszor pedig pontatlanul, ellenőrzés nélkül adja meg a magyar szavakat. Így születnek ilyen kreálmányok, mint a „*Magyar Todományos Akademia Ertesituje*” (243. l., 15. j.).

Miként azt a bevezető sorokban is hangsúlyoztuk, ilyen jellegű munkának van létjogosultsága a könyvpiacra, hiszen függetlenül a valóságtartalmától izgalmas esti olvasmány lehet, és alkalmas az érdeklődés felkeltésére a tárgy iránt. A legfőbb probléma valóban az, hogy valószínűleg szakkönyvként fog a világ nagy könyvtárainak polcaira kerülni. A munkának azért van súlya, mert a Corvináról igen kevés átfogó mű létezik idegen nyelven. André de Hevesy 1923-ban kiadott repertóriumát (*La bibliothèque du roi Matthias Corvin. Paris, 1923. /Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures 4/*) a mai napig idézi a külföldi szakirodalom egyszerűen azért, mert franciául született meg, következésképpen olvasható, hozzáférhető. Ezt követik Csapodi Csaba munkái, az 1973-as *History and Stock*, valamint a *Bibliotheca Corviniana* különféle idegen nyelvű kiadásai. (A mérvadó kiadás: CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GARDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1990⁴. A mű először magyarul 1967-ben jelent meg, azt követően több kiadást megért angolul és németül is, valamint franciául és lengyelül. A kiadási adatokat részletesen l. az 1990-es kötet 72. lapján.) A Schallaburgban rendezett kiállítás gazdag katalóguskötete (*Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. 8. Mai – 1. November 1982 Schallaburg. Schriftleitung: Tibor KLANICZAY, Gyöngyi TÖRÖK, Gottfried STANGLER. Katalogredak-

tion: Gottfried STANGLER, Moritz CSÁKY, Richard PERGER, Andrea JÜNGER. Wien, 1982. /Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 118/), amely németül jelent meg, érdekes módon nem terjedt el annyira a szakmai köztudatban. Örvendetes, hogy az utóbbi években fontos katalógusok idegen nyelvű verziói is napvilágot láttak, így például a Budapesti Történeti Múzeum 2008-as Mátyás-kiállításának a recenzióban többször emlegetett katalógusa, valamint az OSzK ugyancsak 2008-as Vitéz János-kiállításának katalóguskötete (*Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2008. március 14. – június 15.* Szerk.: FÖLDESI Ferenc. Bp. 2008. OSzK. A katalógus angol változata: *A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary. Exhibition organised by the National Széchényi Library 14th March – 15th June 2008.* Ed.: Ferenc FÖLDESI. Bp. 2008. OSzK). Üdvözlendők az OSzK égisze alatt a tárgyban kiadott idegen nyelvű vagy idegen nyelvre is lefordított munkák, így az *Uralkodók és corvinák* című katalóguskötet (*Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján 2002. május 16. – augusztus 20. Anniversary Exhibition of the National Széchényi Library, May 16 – August 20, 2002.* Szerk. / Ed.: Orsolya KARSAY. Bp. 2002. OSzK), a 2002-es modernai kiállítás katalógusa (*Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'Ungheria [1443–1490]. Modena, Biblioteca Estense Universitaria 15 novembre 2002 – 15 febbraio 2003.* Modena, 2002. II Bulino /Il giardino delle Esperidi 16/; a kiállításához kapcsolódó magyar nyelvű kötet anyaga nem teljesen azonos az olasz kiadványban találhatóival: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk.: MONOK István. Bp. 2004. OSzK), valamint a Monok István által indított új könyvsorozat, a „Supplementum Corvinianum” kötetei (*Ex Bibliotheca Corviniana. Die acht Münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus.* Hrsg.: Claudia FABIAN, Edina ZSUPÁN. Bp. 2008. OSzK /Supplementum Corvinianum

I./; *De Bibliotheca Corvinaiana. Matthias Corvin, Les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne.* Publié: Jean-François MAILLARD, István MONOK, Donatella NEBBIAI. Bp. 2009. OSzK /Supplementum Corvinianum II./), legutóbb pedig az OSzK corvináit elsősorban művészettörténeti szempontból megközelítő *Corvinák a Nemzeti Könyvtárban* című munka angol nyelvű változata (Árpád MIKÓ–József HAPÁK: *The Corvinas of King Matthias in the National Széchényi Library.* Bp. 2008. OSzK–Kossuth). Remélhetőleg e munkák eljutva külföldi könyvtárakba alkalmasak lesznek az imént bemutatott kötet és más, hozzá hasonló kiadványok ellensúlyozására.

ZSUPÁN EDINA

Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740. Sajtó alá rendezte: BAJÁKI Rita, BUJDOSÓ Hajnalka, MONOK István, VISKOLCZ Noémi. Bp. 2009. OSzK, XV, 429 l. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4./

Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750. Sajtó alá rendezte: CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás, MONOK István. Bp. 2010. OSzK, XII, 250 l./Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5. /

Az „Adattár” sorozat nemrég megjelent két kötetével lassan lezárul a több mint harminc éve indult olvasmány-, és könyvtártörténeti alap kutatás. Elindító 1979-ben arra vállalkoztak, hogy kiadják a kora újkori magyarországi olvasmánytörténeti levéltári forrásokat; ennek 13. köteteként, 5 részkötetben a magyarországi magánkönyvtárakra vonatkozókat. Az első (*Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657.* Sajtó alá rend.: VARGA András) 1986-ban, a második (*Magyarországi magánkönyvtárak II. 1533–1657.* Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, VARGA András. Szerk.: MONOK István) 1992-ben, a harmadik (*Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750.* Sajtó alá rend.: Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ

Noémi. Szerk.: MONOK István) 2003-ban jelent meg. A IV. és V. kötet már csak azért is együtt kezelendő, mert az V. kötet időrendben az előző folytatása, kiegészítve annak lezárása óta előkerült újabb forrásokkal. A két újabb kötet szintén a kitűzött időhatárig, 1750-ig tartalmazza a hazai könyvjegyzékeket, ugyanakkor a szerkesztők már tervezik a kutatás időhatárának kitolását 1850-ig. Ennek anyaga azonban már valószínűleg csak elektronikusan, a <http://www.eruditio.hu> adatbázisban lesz elérhető.

A könyvvállomány és a jegyzékek mennyiségi változásai, amint arra Monok István a IV. kötet előszavában felhívja a figyelmet, elsősorban államigazgatási, adminisztrációs okokra vezethetők vissza, vagyis a töröktől visszafoglalt országban a hatóságok nagyobb figyelmet fordítottak az ingóságok számbavételére. A tartalmi változásokról az V. kötet előszavában kapunk rövid ismertetést. Eszerint a polgári olvasmányok – az értelmiségiakat leszámítva – alig bővebbek, mint a napi vallásgyakorlatban használt könyvek, de lassan megjelennek a szépirodalmi munkák is. A köznemesek körében több kifejezetten széles műveltségű tűnik fel, és a nagyobb arisztokrata családok egyes képviselői (Esterházy József, 1749; Radvánszky László, 1750) más-más területen, de mindenképpen modern könyvtárat birtokoltak. A főpapi és kanonoki könyvtárak átalakulását is jól érzékeltetik a forrásjegyzékek, ahogyan időben előre haladva egyre több modern és nem latin nyelvű anyagot tartalmaznak.

A szerkesztői koncepcióba belefért a már ismert könyvjegyzékek újrakiadása is, amellyel azt kívánják elérni, hogy lehetőleg egy helyen tegyék elérhetővé a kor forrásanyagát. Ezenfelül a szerkesztő kimondott célja, hogy a nemzetközi szakmai közönség figyelmét is a hazai kutatásokra irányítsa azzal, hogy egymás mellé teszi az adott szűkebb közösségre vagy térségre vonatkozó forrásokat.

A kötetek a már jól ismert szerkezetben jelennek meg: a források időrendben, betűhív átirással, egységes névmutatóval rendelkeznek. A hosszú és áldozatos munka egy még sajtó alatt lévő kötettel zárul le; immár a források elemzésére lehet koncentrálni. Nem jelenti ez azt, hogy

több kötetnyi újabb dokumentum ne kerülhetne elő a jövőben, ezeket azonban már nem a szegedi, szervezett alap kutatás keretében tárják fel. Jó lenne azonban, ha ezen új kutatások eredményei is ebben a sorozatban látnának napvilágot.

STOHL RÓBERT

Studia Bibliographica Posoniensia 2010.

Szerk.: MÍRIAM PORIEZOVÁ. Bratislava, 2010. Univerzitná knižnica v Bratislave, 2010. 232 p.

A pozsonyi Egyetemi Könyvtár 2006 óta minden évben kiadja évkönyvét, a *Studia Bibliographica Posoniensia*t, amelyben különféle szempontok szerint összegyűjtött könyvtörténeti tanulmányok és recenziók szerepelnek. A sorozat jelentősége és tudományos értéke vitathatatlan, és számunkra különösen fontos, hiszen az itt megjelent cikkek témája teljesen a hungarológia körébe tartozik. A 2010-es évkönyv alapvető témája a 2009-eshez hasonlóan a 17–19. századi könyvkiadás és könyvterjesztés története a mai Szlovákia területén, de érdekes adalékokat szolgáltat a nyomda-, irodalom- és sajtótörténettel foglalkozó szakemberek számára is.

A kötet összesen 15 tanulmányt és három recenziót tartalmaz. Az első Lucia Lichnerová tanulmánya, amelyben a szerzői és kiadói jog kialakulásának és fejlődésének folyamatát mutatja be a 16–18. században néhány hazai vonatkozású példa alapján. A 16. században Magyarországon viszonylag ritkán folyamodtak a nyomdák kiadói privilégiumokért, mivel kevés tipográfia működött, és nem jelentettek egymás számára konkurenciát. A 17. században még jól szabályozott volt a piac, nem voltak komoly konkurenciaharcok, a nyomtatványok többsége helyi jellegű volt, ezért a kiadói privilégiumok csak a 18. századtól váltak igazán jelentőssé. Szerzői privilégiumot Magyarországon először Josef Hecht kért 1745-ben *Einleitung zum universal europäischen Post-Recht* című munkájára, amelyet a szerző saját költségén akart megjelentetni. Ez a szerződés 10 évre biztosította Hecht kizárólagos kiadási jogát munkájára. 1781-ben II. Jó-

zsef rendeletbe foglalta a kiadói és szerzői jogokat, és más intézkedésekkel is próbálta ellenőrizni a könyvpiacot. II. Ferenc az 1790-es években különféle törvényekkel szabályozta a külföldi könyvek hazai és a hazai könyvek külföldi utánnyomását. Végül egy 1795-ös leirat rögzítette pontosan a könyvekkel kapcsolatos jogi tudnivalókat.

A második Marta Špániová tanulmánya (Írás a szellemről és más katolikus bestsellerek a pozsonyi nyomdából, 2. rész), amelynek első része a *Studia Bibliographica Posoniensia* 2009-es számában jelent meg. A 17. században a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomdában háromféle műfajban jelentek meg katolikus bestsellerek. Az első csoportot alkották a vitairatok és más vallásos írások (ezzel foglalkozott az első cikkben), a másodikat az elmélkedések és imádságok egyes vallásos társulatok számára, a harmadikat pedig a pozsonyi szellem megjelenésével kapcsolatos kiadványok. A szerző áttekintést ad a legnépszerűbb katolikus könyvekről Ján Čaplovič munkája (*Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700*. Martin, 1972, 1984) és az *RMNy*. alapján. Tanulmányához felhasználta a témában megjelent legfontosabb szlovák és magyar szakirodalmat is. Különösen részletesen foglalkozik Kopcsányi Mihály *Narratio rei admirabilis ad Posonium gestae...* (Posonii, 1643) című könyvével, ismerteti tartalmát, a vele kapcsolatos vitákat és utóéletét. Igen érdekes a pozsonyi szellem történetének és az eseményhez kapcsolódó tárgyi bizonyítékoknak (a pozsonyi Szent Márton dómban elhelyezett kegyszobor és a templom kincstárában őrzött kézlenyomatok) bemutatása.

Angela Škovierova tanulmánya Ludovicus Blossius bencés apát munkáinak szlovák fordításával foglalkozik. Ludovicus Blossius (1506–1566) belga bencés apát, teológus munkái a kora újkorban igen népszerűek voltak, több nyelven megjelentek (pl. francia, olasz, magyar, német, lengyel, cseh). Néhány művének szlovák fordítását (*Ray wernég dussi* [A hívó lélek paradicsoma]) 1750–1770 között készítették kamalduli remeték; a kézirat másolata ma a Szlovák Nemzeti Könyvtárban (Slovenská národná knižnica, Martin) van. A kézirat válogatás Blossius mun-

káiból, de a szerző feltételezi, hogy a teljes életmű lefordítását és kiadását tervezhették, valószínűleg az 1726-os ingolstadti kiadás alapján. Škovierová tanulmánya mellé függelékként csatolta Blossius cseh, magyar és lengyel könyvtárakban fellelhető, nyomtatásban megjelent műveinek listáját, egészen a modern kiadásokig. Sajnos nem adta meg a kötetek mai előfordulási helyét, így a kétségkívül alapos lista további kutatásokhoz nehezen használható.

Ivona Kollárová tanulmánya az evangélikus szlovák könyvek kiadásáról, fogadtatásukról és a terjesztés nehézségeiről szól, az evangélikus értelmiség és a könyvkereskedők levelezése alapján. Különösen sokat foglalkozott Amadeus Kreutzberg: *Pobožná přemyslowánj na každý den celého roku* [Jámbor elmélkedések az év minden napjára] (v Prešporku, Patzko, 1783) című könyvnek recepciójával. A témához a pozsonyi líceum kéziratárában és a Magyar Országos Levéltárban gyűjtött anyagot.

Az egyes művek kiadástörténetéről szóló tanulmányok után nyomdatörténet következik. Peter Sabov a Simon Peter Weber nyomtatványai-
ban található szabadkőműves jelképekkel kapcsolatos tudnivalókat gyűjtötte össze. Simon Peter Weber erdélyi származású nyomdász a 18. század végén érkezett Pozsonyba, feltételezhetően korábban Bécsben élt, ott kerülhetett kapcsolatba a szabadkőművességgel, minek következtében nyomdászai közt igen sokféle szabadkőműves szimbólumot ismerhetünk fel.

Petronela Bulková a prenumeráció gyakorlatát, ennek kulturális és gazdasági vonatkozásait dolgozta fel írásában. A prenumeráció, vagyis a megjelenés előtt álló könyvekre való előfizetés gyakorlata a 17. században alakult ki Nagy-Britanniában. A szerző Johann Rautenstrauch Mária Terézia-életrajzának (Bécs 1779, Bécs–Pozsony 1780) példáján mutatja be, hogyan működött ez a rendszer nálunk.

Eva Frimmová a prágai egyetem két magyarországi professzorának, Daniel Basilusnak és Peter Fradeliusnak Prágában végzett publikációs és kiadói tevékenységét mutatja be. Daniel Basilus (1585–1628) németlipcei matematikus,

fizikus, csillagász és a héber nyelv professzora volt, a selmecbányai Peter Fradelius (1580–1621) szakterülete pedig a filozófia és a költészet volt. A témához érdemes lett volna áttekinteni a magyar bibliográfiákat is, különösen az *RMK*. harmadik kötetéhez készített *Pótlásokat* (Szerk.: DÖRNYEI Sándor, SZÁLKA Irma. Bp. 1990–1996).

Milota Floreková egy későbbi magyarországi tudós, Wagner Károly *Annalecta Scepustii* és a *Collectanea genealogico-historica illustriae Hungariae familiarum...* című műveinek kiadás-történetével foglalkozott Wagner levelezése alapján, amelyet ma részint a budapesti Egyetemi Könyvtárban, részint az Országos Széchényi Könyvtárban őriznek.

Karol Hollý *Franko Vítazoslav Sasinek (1830–1914) történeti munkáinak értékelése, kiadása és népszerűsége a 19–20. század fordulóján* című tanulmányában több témával foglalkozott: egyrészt Franko Vítazoslav Sasinek szlovák történetíróval mint saját műveinek kiadójával, másrészt Karol Salva és Jozef Škultéty könyv- és lapkiadókkal (és szerkesztőkkel) mint Sasinek műveinek kiadóival. Forrásként az említett személyek levelezését használta, amely ma a Szlovák Nemzeti Könyvtárban kutatható.

Agáta Klimeková az egyik legkorábbi pozsonyi nyomda alapítójának, Johann Paul Royernek naptár- és újságkiadói tevékenységét foglalta össze. Royer salzburgi nyomdász éppen akkor került Pozsonyba (1715), amikor ez a fontos város nyomda nélkül volt. A tanulmány bemutatja a Royer-nyomda korai történetét, kiadványait és nyomdászzeit. A kiadványokról átfogó képet ad; részletesen a kalendáriumokat és a *Nova Posoniensiat* mutatja be. A szerző a bemutatott nyomtatványokat természetesen autopszia alapján írta le, emellett a Magyar Országos Levéltárban és a Pozsonyi Városi Levéltárban végezte kutatásait.

Az ezt követő tanulmányok már a 19. századi könyvtörténet témakörébe tartoznak. Patrik Derfiňák írása Eperjes város sajtótörténetéhez szolgáltat érdekes adalékokat. Kósch Árpád eperjesi üzletember, könyvkiadó és nyomdász, akinek a szerző közli részletes életrajzát is, számos új-ságot adott ki; például: *Magyar Kisdnedvelés*

és Népoktatás, Eperjesi lapok, Gazdasági Értesítő, Naša Zastava. Közülük az 1896-tól megjelenő *Sárosmege Hivatalos Lapja* volt a legfontosabb. A lap kiadását Kósch Árpád kezdte el; halála után fiai vették át az üzletet. Ők azonban a háború alatt elvesztették vagyonuk jelentős részét, így csak 1918-ig tudták megjelentetni a lapot. Derfiňák elemzése elsősorban gazdasági jellegű: olyan kérdésekkel foglalkozik, mint a lap ára, előállítási költségei és a belőle származó jövedelem.

Lívია Kurucová cikke (a szlovák nyelvű nyomtatványok terjesztéséről időszaki kiadványokban a 19. század második felében) egyrészt azokat az újságcikkeket veszi számba, amelyek szlovák nyelvű kiadványokat ismertettek, majd bemutatja azokat a fórumokat, ahol ezek a nyomtatványok gazdát cseréltek: a könyvkereskedéseket, a kiadókat és a könyvkedvelő magánszemélyekből álló baráti társaságokat.

A könyv- és újságkiadás mellett a képeslapkiadásról is olvashatunk: Ján Gašpar a sziléziai nyomdász és képeslapkiadó Edward Feitzinger tevékenységét mutatja be. Feitzinger szenvedélyes utazó, kiránduló és fényképész volt, képeslapjait saját fotóiból készítette, és saját, Těšinben működő képeslapkiadójában adta ki. Tájak mellett szívesen jelentetett meg képeslapokat népi jelenetekkel, például a cigányok életéből. 1905-ig 350 képeslapot adott ki Těšin környékéről, illetve 500-at Szilézia, Morvaország és Magyarország más vidékeiről. 1918-ig összesen 2100-fajta képeslapot nyomtatott. A tanulmány értékét emelte volna az említett képeslapok közül néhánynak az illusztrációként való közlése.

Milada Pisková tanulmánya Jaroslav Vlčeknek (1860–1930) az *Ottův slovník naučný* társkiadójaként végzett munkásságát mutatja be. E nagyszabású vállalkozás 1888-ban kezdődött. Vlček nevét ekkorra már ismertté tették a cseh és a szlovák irodalom történetéről készített összefoglalói. (*Literatura na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha, 1881; *Přehledu dějin literatury české I*. Praha, 1885) Az *Ottův slovník naučný*ba 105 szócikket írt, többségében

szlovák szerzőkről. A szerző a tanulmány végén a Vlček-bibliográfiához forrásként közli az általa írott szócikkek listáját.

Az utolsó tanulmány Vlasta Okoličányová terjedelmes és alapos írása a kalózkivadványok előnyei és hátrányai körüli vitákról a 18. században. Kalózkivadványon a szerző tudta nélkül kiadott vagy újra megjelentetett nyomtatványokat érti. Mivel a kiadók ezek után nem fizettek illetékeket és honoráriumot, jóval olcsóbbak voltak, mint az eredeti kiadványok. A 18. század második felére úgy elterjedtek, hogy külön polemikákban foglalkoztak ezzel a jelenséggel. Lipcsében 1786-ban megjelent egy német nyelvű cikk az *Ephemeriden der Menschheit, oder Bibliothek der Sittenlehre, der Politik und der Gesetzgebung* című periodikumban, amelynek névtelen szerzője szerint a kalózkivadványoknak megvan a maguk előnye és hátránya: előnyük, hogy részben ezeknek is köszönhetően megnőtt a könyvvásárlási kedv. Az emberek csekély pénzért juthatnak hozzá jó szerzők könyveihez, így olyanok is tudnak könyveket venni, akik korábban nem tudtak. A kispénzü értelmiségiek (szegény orvosok, lelkészek, tanítók) és az egyszerű emberek is tudják fejleszteni tudásukat. Emellett sok külföldi nyomtatvány csak így jut be az országba. A cikk a kalóznyomtatványok elterjedéséért a privilégiumok adományozásának zavaros rendszerét is felelőssé teszi, mivel a jogi káosz megnehezíti a felelősségre vonást. Ugyanakkor e nyomtatványok olyan nagy károkat okoznak a könyvkereskedőknek, hogy azok a jövedelem kiesését csak úgy tudják pótolni, ha az eredeti kiadványokat drágábban adják; ez pedig hosszú távon a könyvvásárolóknak is igen nagy veszteség. Ugyanennek a kiadványnak a hasábjain reagált a cikke Philipp Erasmus Reich könyvkereskedő, aki szerint a kalóznyomtatványok semmiképpen nem fogadhatók el erkölcsi, gazdasági és egyéb szempontok miatt, sőt azt is elutasította, hogy ezek hasznáról beszéljenek. A második cikkhez a periodikum szerkesztője rövid kommentárt fűzött, amellyel lezárta a vitát. Ezeket a cikkeket szlovák fordításban közli a tanulmány szerzője, végül bemutatja a könyvkereskedés helyzetét és a kalózkivad-

ványok elleni harcot a Habsburg Birodalomban a 18. század második felében.

A tanulmányok mellett az évkönyvben három recenziót is olvashatunk könyvtörténeti szempontból jelentős újabb kiadványokról: TERSCH, Harald: *Schreibkalender und Schreibkultur. Zur Receptionsgeschichte eines frühen Massenmediums*. Graz, 2008. Wolfgang Neugebauer Verlag, 120 l. (Ivona Kollárová); *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2009*. Ed.: Rostislav KRUŠINSKÝ. Olomouc, 2010. Vědecká knihovna v Olomouci, Brno Sdružení českých knihoven, 264 l. (Miriam Poriežová); *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert: Das Beispiel des Habsburgermonarchie*. Hrsg.: Johannes FRIMMEL, Michael WÖGERBAUER. Wiesbaden, 2009. Harrasowitz Verlag, 401 l. (Petronela Bulková).

A kötet a pozsonyi egyetemi könyvtár honlapjáról elektronikus formában letölthető: <http://www.ulib.sk/files/Publikacie/SBP/sbp2010.pdf>.

KOVÁCS ESZTER

Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény II. Szerk.: SIMON Melinda. Szeged, 2010. SZEK JGYF Kiadó, 148 l. /Habent sua fata libelli VI./

Az 2006-ban elkezdett „Habent sua fata libelli” sorozat legújabb darabja hiánypótló vállalkozás a régi könyves oktatás területén, akárcsak a korábban megjelent paleográfiai olvasókönyv (HEGYI Ádám–SIMON Melinda–ZVARA Edina: *Paleográfiai olvasókönyv könyvtár szakos hallgatóknak*. Szeged, 2007. SZEK, 137 l. /Habent sua fata libelli III./), és közvetlen folytatása a sorozat ötödik köteteként megjelent kompendiumnak (*Kiadói és nyomdászjelvények. Szakirodalmi szöveggyűjtemény I.* Szerk.: SIMON Melinda. Szeged, 2009. SZEK). Simon Melinda a kiadói és nyomdászjelvények kutatásának Borsa Gedeon, Soltész Zoltánné és V. Ecsedy Judit által meghatározott vonalát folytatja, de a témát illető tudását megosztandó, „A Könyves Kultúra” soro-

zathoz hasonló oktatási segédanyaggal kíván szolgálni, vagyis a hazai közönség számára nehezen hozzáférhető külföldi és magyar szakirodalmi válogatást ad közre.

A kötetben három angol és két szlovák nyelvű tanulmány fordítása (előbbieket Simon Melinda, utóbbiakat Garajszki Éva fordította), valamint három magyar szöveg található. A kompendium kezdő darabja Abraham Horodisch 1977-es írása a könyv és a könyvsajtó megjelenéséről a 15–16. századi nyomdászjelvényekben. Ezt követi R. B. McKerrow-nak az 1640 előtti angol és skót jelvényekről szóló összefoglaló munkája (1913), mely a téma angolszász irodalmának egyik első kiemelkedő darabja. Az angol szakirodalmat F. Compton Avis írása zárja (a nyomdászjelvények vadember-ábrázolásairól). A szerkesztő megtöri a kiválasztott szakirodalom nyelvi homogenitását, és a hungaricakutatás szempontjait érvényesítve a környező országok irodalmára (jelen esetben két szlovák munkára) is kiterjeszti bemutatását. Így került be a kötetbe Boris Bálint 1943-ban kiadott írása a mai Szlovákia területén használt 18. századi nyomdászjelvényekről, valamint Ľubomir Jankovič 1995-ös cikke a 18–19. századi pozsonyi jelvényekről.

Az újjáélesztett hazai szakirodalom első darabja Dankó József 1885-ben elhangzott akadémiai székfoglaló értekezésének a francia reneszánsz nyomdajegyekről és címerekről szóló fejezete, amelynek szövegét a nyelvi nehézségek kiküszöbölése érdekében Simon Melinda némileg modernizálta. Ezt R. Tóth József írása követi; ő kortársként mutatja be a 20. század első évtizedének hazai jelvénydivatját. A kötetben utolsóként szereplő cikk egy rövid, de izgalmas nyomda- és irodalomtörténeti nyomozás bemutatása Apró Ferenc tollából a Koroknay József szegedi nyomdász által 1922–1923-ban használt nyomdajelvényrel kapcsolatban. A kötetet végül személy- és földrajzínév-mutató teszi teljessé.

Mivel jellemzően a szakirodalom régebbi darabjai kerülnek az olvasó elé, különösen dicséretes a szerkesztő azon igyekezete, hogy a szövegekben előforduló tartalmi tévedéseket lábjegyzetben javítsa. Terjedelmi okok miatt a szerkesztő

több illusztrációt is kihagyott; így talán hasznos lenne a szöveggyűjtemény megjelenítése elektronikus tananyag formájában is, ahol ezek a kényelmetlenségek kiküszöbölhetők lennének. Mindazonáltal biztosak lehetünk benne, hogy hasznos tankönyv és élvezetes olvasmány kerül a hallgatók és az érdeklődők kezébe.

STOHL RÓBERT

„Margarita poetica.” A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia. Összeállította: EKLER Péter. Bp. 2011. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 220 [2] l. /Nemzeti Téka/

Az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó közös gondozásában, a Nemzeti Téka sorozat új kiadványaként jelent meg Ekler Péter válogatása. A kötet a humanista oktatás 1526 előtt készült, elsősorban latin nyelvű dokumentumainak jellegzetes részleteit tartalmazza magyar fordításban. Az antológia személyi és tartalmi hungaricumokból, valamint a 16. századi Magyarországon bizonyíthatóan használt külföldi nyomtatványokból, elsősorban tankönyvekből közöl részleteket. Rendező elve a studia humanitatis öt tudományterülete: a grammatica, a rhetorica, a historia, a poetica és a philosophia moralis. Az utóbbi évtizedekben a magyarországi humanizmus témakörében több szöveggyűjtemény is megjelent (például *Humanista történetírók*. Válogatta: KULCSÁR Péter. Bp. 1977; *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Válogatta: KLANICZAY Tibor. Bp. 1982; *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I. Humanizmus*. Szerk.: ÁCS Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter. Bp. 1998). Ezekben a szövegek csoportosítása a 20. századi magyar irodalomkutatás kánonjai szerint történt. Ekler viszont arra tesz kísérletet, hogy korabeli kánonok segítségével rendszerezzen 15–16. századi, elsősorban oktatási célokra szánt műveket. A „*Margarita poetica*” rendező elve remek ötlet: módszerével az Európa-szerte elterjedt oktatási rendszer Magyarországon használt tananyagába nyerhetünk bepillantást.

Bár a bibliográfiából több, az antológia tematikájához illő írása is kimaradt, a studia humanitatis magyarországi forrásait és felhasznált tankönyveit Mészáros István tárta fel; művei vezérfonalat jelenthettek a gyűjtemény egyes darabjainak kiválogatásánál. A kötet összeállításához felhasznált másik alapvető, hivatkozott szakirodalmat a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (IV. Főszerk.: KÖSZEGHY Péter. Bp. 2005) „Humanizmus” tárgyszavában leírtak jelentik.

A két legrészletesebben kidolgozott fejezet a „Grammatica” és a „Rhetorica”, a fordítások összterjedelme és a részletek száma jóval meghaladja a másik három tudományterületet illusztráló szövegeket. Az arányeltolódásokat a kötet összeállítója azzal indokolja az előszóban, hogy a nyelvtan és a szónoklattan körébe tartozó szövegekből kevesebbhez lehet hozzáférni magyar nyelven. A grammatica tárgykörében a kiválasztott művek részben a humanista grammatika-irodalom Európa-szerke alapvető tankönyveiből kerültek ki (Guarino Veronese, Georgius Trapezuntius, Lorenzo Valla, Niccolò Perotti, Jakob Henrichmann tankönyvei). Lefordított részleteik a latin alakzatok, a lexika és a morfológia területeiről nyújtanak ízelítőt.

A kifejezetten Magyarországhoz köthető nyelvtanokra is találunk példákat: Valentin Ecknek, a bártfai iskola rektorának népszerű szógyűjteménye, a *Supellectilium fasciculus* a 16. század elején több kiadásban is napvilágot látott. Emellett a szerző több tankönyvet is megjelentetett. Bartholomaeus Frankfordinus, a budavári Boldogasszony-iskola rektora Homérosz *Békaegézharcának* latin kiadásával és két iskolai színjátékával (*Gryllus, Inter Vigilantiam et Torporem dialogus*) járult hozzá a hazai oktatás magasabb színvonalához. Az utóbbi kettőből találunk a kötetben rövidke kétnyelvű részletet. Adrian Wolphard kiadói tevékenységének köszönhetően két játékos latin gyakorlókönyv jelent meg a 16. század elején. Ezek közül Andreas Guarna Salernitanus nyelvtanából találunk részletet a kötetben. Guarna mellékeve a gyűjteményben ‘Salernitatus’ – szerencsésebb lett volna a nemzetközi bibliográfiai gyakorlatban bevett ‘Salernitanus’ nevet használni. Szintén a „Grammatica” fejeze-

tében szerepel Angelo Poliziano *Miscellaneorum centuria una* című filológiai értekezéseinek egyik érdekfeszítő szövege, kétségkívül az antológia egyik színfoltja – az olvasó számára viszont a fejezet bevezetéséből nem válik világossá, hogy Poliziano műve hatott-e a Mohács előtti Magyarországon, és ha igen, hogyan.

A humanista grammatikai oktatás újítása az ógörög nyelv tanítása. A 15. század közepétől Manuél Khrüszológosz és Guarino Veronese hatására először Itáliában jelentkezik igény az ógörög ismeretekre. Az antológia nem tartalmaz fordításokat ebben a témában, ehelyett Bolonyai Gábor „Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletto szótárában” című tanulmányából olvashatunk részletet Janus Pannonius ógörög szójegyzékéről és az első nyomtatásban megjelent ógörög szótárról.

A „Rhetorica” című fejezet tartalmának áttekintését megnehezíti, hogy a részletek nem a megjelenésük időrendjében, nem is témakörök szerint, de nem is betűrendben következnek. A rendező elv felfedezése híján az alábbi csoportokat állíthatjuk fel: alapvető retorikai és stilisztikai tankönyvek és példatárak (Georgius Trapezuntius: *Dialectica*; Antonio Mancinelli: *Carmen de figuris*; Albrecht von Eyb: *Margarita poetica*; Desiderius Erasmus: *De duplici copia verborum ac rerum commentarii duo*), az ars epistolandi tankönyvei (Paulus Nivis: *Epistolae breves*; Franciscus Niger Venetus: *Opusculum scribendi epistolas*; Augustinus Moravus Olomucensis: *De modo epistolandi*), ajánlólevelek (Bartolomeo della Fonte, Keserű Mihály).

A fejezeten belül érdemes kiemelni Bartolomeo della Fonte firenzei retorikatanár Mátyásnak címzett ajánlólevelét, a korvinakutatás fontos forrását. Hiánypótló Keserű Mihály II. Ulászlónak címzett ajánlólevelének magyar fordítása, hiszen ez a szöveg nem szerepel a *Magyar humanisták levelei* (Szerk.: V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1971) című szöveggyűjteményben.

A középkori diktamentumok főleg a hivatalos levelek megfogalmazásával kapcsolatban adtak útmutatást; a magánlevelek szerkesztésének tudománya mint az írásbeli retorika része a humanizmus korában élte virágkorát. Mivel

a levelezés a kapcsolattartás sokszor kizárólagos formája volt, elsajátításához számos segédlet született. Ezek egyik típusa a levélminta-gyűjtemény, a másik pedig a formulákat tartalmazó kézikönyv, amely részletesen tárgyalja a levelek fajtáit, részeit, a levélszerkesztés hibáit, a címezést, a megszólítást, a kérés megfogalmazását. Paulus Nivis Lipszéban, Halléban és Chemnitzben vezetett iskolát, iskolai használatra szánta háromrészes levélminta-gyűjteményét. A magyar vonatkozású „*Epistolae breves*” című rész őrzi azt a Mátyás királlyal kapcsolatos húsz levelet, amelyek történelmi forrásnak is kiválóak. A levelek latin szövegét Mészáros István közölte (Egy XV. század végi tankönyv példaszövegei Mátyás királyról. = Magyar Könyvszemle [83.] 1967. 357–364); az antológia ezekből két levélpár fordítását tartalmazza. Reméljük, hamarosan a többi levelet is olvashatjuk magyarul. A levélírást oktató tankönyvek özöne azok kritikáját és differenciálását hozta magával. Erasmus, az *ars epistolica* megkérdőjelezhetetlen tekintélye így jellemzi Franciscus Nigernek a gyűjteményben szereplő kézikönyvét: „De miért olvassák a diákok Franciscus Nigert, akinek az utasításai nemcsak egyszerűek, hanem még csak nem is a retorika legjobb kútfőiből származnak, (ahogy kívánatos lenne)? Sőt egyetlen olyan levele sincs, amelyet szabatosnak és izlésesnek mondhatnánk, de még csak latin nyelvűnek sem.” (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Per P. S. ALLEN. I. Oxonii, MCMVI. Ep. 117, 272. ford. a szerző.)

Az antológia neuralgikus pontja a „*Historia*” fejezete: az olvasó csalódottan konstatálja, hogy szinte teljesen hiányoznak belőle a magyarra fordított szövegrészek. Szemelvények helyett rövid, összefoglaló jellegű ismertetőket találunk történetíróinkról. Való igaz, hogy Ransano, Bonfini, Tubero szövegei már megjelentek magyar fordításban (bár ez a gyűjtemény más szövegrészeinél nem jelentett kizáró okot), ugyanaz azonban nem mondható el Ricci és Petančić műveiről. Az utóbbira Veszprémy László és Boris Nikšić hívta fel a kutatók figyelmét. Fennmaradt három emlékiratából kettő, a *De itineribus in Turciam libellus* és a *Genealogia Turcica* ismert volt a 16. században. Népszerűségét bizo-

nyítja, hogy első, 1522-es latin nyelvű kiadása után németül is többször megjelentették (1558, 1560, 1578, 1596). A fejezetben mindössze egy bővebb részletet olvashatunk Clichtoveus II. Lajos számára írt *De regis officio opusculum*ából, melyben a történetírók olvasásán keresztül a történeti események tanulságainak levonására buzdítja címzettjét. A magyar történelem legkorábbi, humanista igénnyel megalkotott művei a két itáliai humanista, Pietro Ransano (*Epitome rerum Ungaricarum*) és Antonio Bonfini (*Rerum Ungaricarum decades*) nevéhez fűződnek, és a retorikus történetírás irányzatának dokumentumai: fontos elemeik a csataleírások, a jellemzések és a szónoklatok. Az *Epitome editio princeps*ét 1558-ban jelentette meg Zsámboky János. A kötet előszavában Zsámboky elsőként hasonlítja össze Ransano és Bonfini stílusát és módszereit. A *Rerum Ungaricum decades* első három tizedének első kiadása 1543-ból Martin Brenner, százsz humanista nevéhez fűződik, 1568-ban és 1581-ben Zsámboky jelentette meg a teljes szöveget, számos magyar történelmi forrással bővítve a kiadványt.

A „*Poetica*” tárgyköre szintén a humanista képzés része volt – ez a gyakorlatban annyit jelent, hogy a versírás mesterségét is elsajátították, akik humanista műveltséget szereztek. A költészeti tankönyvek elsősorban Arisztotelész *Poétikája* és Horatius *Ars poeticája* alapján a költészet legfontosabb elveibe, műfajaiiba, versmértekeibe vezették be a tanulókat. A gyűjteményben ezt képviseli Konrad Celtis *Ars versificandi et carminum* és Valentin Eck *De versificandi arte opusculum* című tankönyve. Az oktatás folyamán a Magyarországhoz köthető humanistáktól is számos ajánlóvers és dicsőítő költemény jelent meg. Az elméleti ismeretek megszerzésén túl az oktatás része volt a szövegolvasás, és mivel egészen a 16. század második feléig nem alakult ki az olvasásra szánt szerzők kánonja, a tanórákon kortárs szerzők (Janus Pannonius, Jacobus Piso) műveit is tanulmányozták az antik auktorok mellett. Különösen népszerűek voltak Janus Pannonius versei: a 16. század folyamán számos utánzója akadt, műveinek nyomtatásban való megjelentetése pedig – többek kö-

zött oktatási célokra – több humanistának a tevékenységi köréhez is hozzátartozott (Adrian Wolphard, Magyi Sebestyén). Janus Pannoniust a kötetben a *Renatus-panegyricus* újonnan felfedezett második feléről szóló híradás és egy rövid részlet képviseli.

A humanista oktatás során a költői és a történeti művek szövegmagyarázó feldolgozása után (nyelvtani feltárás, etimológia, szinonimák) a morális tartalom elemzése és kigyűjtése következett. A kor jellemző műfaja az exemplum- és az idézetgyűjtemény. Az utóbbit a Szent Nilus szentenciáiból közölt válogatás képviseli a kötetben. Morálfilozófiai tartalommal a legváltozatosabb témákban és műfajokban születtek írások; jellemzőek a fejedelmi tükrök, a viselkedési kézikönyvek, a rövid terjedelmű, egy témára koncentrááló traktátusok, illetve a szintén egy filozófiai kérdést körüljáró dialógusok. A „Philosophia moralis” fejezetben a dialógust képviseli a Bartolomeo della Fonte *De poenitentiájából* származó részlet, valamint Valentin Eck *De reipublicae administratione dialogusa*. Szinte minden fejezet tartogat egy-egy előszót; jelen esetben Giacomo Filippo Forseti *De plurimis claris selectisque mulieribus* című művének Aragóniai Beatrixhoz intézett ajánlásáról van szó. Ezek a fordítások

különös ékkövei a gyűjteménynek, egyrészt mert teljes terjedelmükben olvashatók, így a hazai érdeklődők számára is hasznos források, másrészt mert illeszkednek ahhoz a nemzetközi kutatási programhoz (*Europa Humanistica. Les humanistes transmetteurs de textes*), amely az 1600 előtt született humanisták 1500 előtt keletkezett szövegek kiadásához készített előszavait, ajánlóleveleit tárja fel és jelenteti meg.

A pontos és gördülékeny stílusú fordításban olvasható szemelvények a rövid, lényegre törő bevezetésekkel és magyarázatokkal együtt elsősorban egyetemi hallgatóknak és önmagukat képezni akaró középiskolai tanároknak jelenthetnek hasznos olvasmányt. A gyűjtemény szemelvényei jól érzékeltetik, hogy a humanisták közös nyelvének milyen sokszínű tankönyvirodalma alakult ki. Példáikat a mai latin nyelvoktatásban is felhasználhatjuk, amíg létezik ilyen.

A legnépszerűbb humanista tankönyvek felismerhetők a számos possessorbejegyzésről, a bőséges sorközi és lapszéli jegyzetekről, alá- és áthúzásokról, ujjlenyomatokról, a kijáró vagy hiányzó levelekről, ívekről. Szívből kívánjuk ugyanezt a sorsot a „*Margarita poetica*”-nak is.

KERTÉSZ BALÁZSNÉ